

**TURKSE EN MAROKKAANSE VROUWEN IN BELGIË
GEZINSVORMING EN WAARDEN BIJ DE
GENERATIEWISSELING**

R. Lesthaeghe & J. Surkyn

VUB - Centrum voor Sociologie

Working Paper 1994-2

© copyright R. Lesthaeghe & J. Surkyn

Onderzoeksprogramma uitgevoerd met financiële steun vanwege:
Diensten voor de Programmatie van het Wetenschapsbeleid (IUAP-37)
Fonds voor Kollektief Fundamenteel Onderzoek (2.0118.90)
Onderzoeksraden UG en VUB

Contactadressen:

V.U.B. Centrum voor Sociologie
Pleinlaan 2 1050 Brussel
Tel: 02/641.20.40
Fax: 02/641.22.82

UG Seminarie voor Demografie
St. Pietersnieuwstraat 49 9000 Gent
Tel: 09/264.42.41
Fax: 09/264.42.94

TURKSE EN MAROKKAANSE VROUWEN IN BELGIË: GEZINSVORMING EN WAARDEN BIJ DE GENERTIEWISSELING¹

R. Lesthaeghe & J. Surkyn

---

1. Inleiding

Het hoofddoel van het onderzoek is het in kaart brengen van de intergenerationele veranderingen bij de twee belangrijkste Islamitische minderheden in Vlaanderen en Brussel. De aandacht gaat hierbij vooral uit naar demografische aspecten van gezinsvorming (partnerkeuze, nuptialiteit, vruchtbaarheid, anticonceptie), en naar de opvattingen inzake de man-vrouw verhoudingen, de rol van de vrouw in gezin en maatschappij, de opvoedingswaarden, en de religieuze beleving en binding. Het gaat om een groepsfoto en niet om een robotfoto van de Turkse of de Marokkaanse vrouw. Het wordt dus een momentopname waarbij heterogeniteit en heteropraxis ruim de aandacht vragen.

Wij gaan ervan uit dat een proces van sociale verandering zich niet gelijkmatig voltrekt t.a.v. alle facetten van het maatschappelijk en privéleven. Het kan niet worden ontkend dat verschuivingen op een welbepaald terrein soms gekoppeld zijn aan corresponderende veranderingen op een ander terrein. Doch men kan dit niet voorstellen alsof deze processen aanleiding geven tot een uniforme en gelijktijdige metamorfose van een geheel systeem. Hierbij nemen we dus afstand van de klassieke functionalistische visie zoals deze zich soms in de moderniseringstheorie aandient (cfr. Goode, 1963; Inkeles and Smith, 1974).

Integratie inzake taalgebruik (meertaligheid), op het residentiële vlak (woonverspreiding), op het economisch niveau (beroepsmobiliteit), inzake de huwelijksmarkt (interetnische huwelijken), qua demografisch gedrag (nuptialiteits- en vruchtbaarheidstransitie), in de primaire relatie (man-vrouw verhouding) of op het religieuze vlak (secularisatie) etc., hoeven dus niet simultaan op te treden. Ook de volgorde waarin deze diverse domeinen aan verandering bloot staan moet niet dezelfde zijn als degene die in West Europa historisch werd vastgesteld. Zo is geboortencontrole in meerdere Aziatische landen in aanzienlijke mate verspreid zonder dat de gezinsstructuren de nucleaire vorm hebben aangenomen. In dit artikel zal ook blijken dat de volledige modernisatie van anticonceptie bij de Turkse en Marokkaanse minderheden in België zich voltrekt ondanks een geringe secularisatie. Wij slaan hier

---

¹Het onderzoeksprogramma wordt uitgevoerd met financiële steun vanwege de federale Diensten voor de Programmatie van het Wetenschapsbeleid (IUAP-37), het Fonds voor Kollektief Fundamenteel Onderzoek (2.0118.90), en de Onderzoeksraden van de Vrije Universiteit Brussel en de Universiteit van Gent. De coördinatie van het onderzoek berust op de VUB bij het Centrum voor Sociologie en op de UG bij het Seminarie voor Demografie.

derhalve de weg in van contextualisering, waarbij interne heterogeniteit en patroondifferentiaties alnaargelang etnische groep of context centraal staan.

Ook wensen we een te stringente theorievorming te vermijden. Monocausale theorieën die zich slechts van een enkel paradigma bedienen lijken ons veel te eng. De neo-marxistische visie, bijvoorbeeld, gaat ervan uit dat etnische minderheden een proletariaat vormen dat, als gevolg van uitsluitings- en achteruitstellingsmechanismen, zich enkel als proletariaat kan reproduceren (cfr. Castles en Kosack, 1973; Phizacklea en Miles, 1980; Noiriël, 1986). Alle andere aspecten zijn hieraan ondergeschikt en erdoor verklaard. Ook hier is de prijs van te stringente theorievorming de veronachtzaming van complexiteit en vooral van diversiteit. Het kan onze bedoeling niet zijn om de sociale stratificatie-aspecten te onderschatten of om achteruitstelling te negeren, doch empirisch is ten overvloede gebleken dat diverse etnische groepen op een zeer verschillende manier deze effecten ondergaan en vooral hiertegen reageren.

Dit voert ons naar het rationele keuze-paradigma. In tegenstelling tot de neo-marxistische visie komt het accent te liggen bij individuele strategieën uitgaande van een nutsberekening. De groep wordt hierbij een veel lossere verzameling, en het zijn psychologische en economische motivaties die elk individu de slagvaardigheid geven tot innovatie. Deze visie geeft zeker een gedeeltelijk antwoord op het neo-marxistische model van de integrale collectieve marginalisering door aandacht te schenken aan de individuele wil om uit het "etnisch proletariaat" te ontsnappen via een individueel gekozen integratiestrategie. De migrant kan de weg inslaan van versnelde economische, sociale en demografische adaptatie door het accentueren van het scholingsniveau van de kinderen, door het kindertal te beperken, door te streven naar een succesvolle "ethnic business", etc. In deze visie is de migrant niet rebels en innoveert of past zich aan op deze terreinen waar het grootste nut kan worden gehaald. In Dahrendorfs visie op "life chances" (1979) wordt hier gespeeld aan de kant van de "options", d.w.z. aan de kant van de geboden mogelijkheden ("structures of opportunity") en het afwegen van alternatieve strategieën.

In Dahrendorfs model worden "life chances" ook gezien als een functie van "ligatures", of banden van alliantie met groep en cultuur. Deze banden geven een betekenis aan gedrag en verlenen een identiteit. Ze bepalen de perceptie van de geboden mogelijkheden, en vormen dus ook de culturele filters die de actor, bewust of onbewust, gebruikt bij de conceptualisatie van "life chances".

De "ligatures" zijn echter niet alleen het geheel van sociale en culturele verbindingen gezien vanuit de positie van een individu. Ze zijn dit al evenzeer gezien vanuit de positie van derden, ongeacht of deze al dan niet tot dezelfde groep behoren. Derden formuleren immers verwachtingen t.a.v. een individu in functie van diens sociale en culturele allianties. In de economische literatuur en bij de rationele keuzetheorie wordt het doorsnijden van banden vooral geconceptualiseerd als een additionele kost van deviantie waarmee de actor moet rekening houden. Dit is o.i. een te scherpe voorstelling van zaken. Banden zijn niet dermate strak dat ze een individu ketenen en daarom integraal moeten doorbroken worden. Slechts in extreme gevallen van conflict gebeurt het laatste. Wij geven dus de voorkeur aan "rekbare banden", waarvan de elasticiteit voortdurend door de actoren kan getest worden. In een pluriculturele context komt deze rekbaarheid o.m. tot uiting bij het legitimatieprobleem. Een gedragsvorm kan worden

gelegitimeerd t.a.v. de normatieve regels van de eigen groep, en een alternatieve gedragsvorm kan gelegitimeerd worden t.a.v. de regels van een andere groep of deze geldend in een bredere context. Dit kan zeker tot conflictsituaties aanleiding geven, doch dit hoeft niet noodzakelijk op de spits gedreven te worden. De mate van tolerantie voor alternatieve legitimaties en voor verwijzingen naar meerdere modellen van gedrag vormt de rekbaarheid van "ligatures".

De concrete vraagstelling bij voorliggend onderzoek heeft derhalve direct te maken met de mate waarin de vrouwen in de Turkse en Marokkaanse gemeenschap via de generatiewisseling overgaan van "communities of fate" naar "communities of choice". We nemen als uitgangspunt aan dat de banden inderdaad enige rekbaarheid bezitten, maar ook dat de mate van elasticiteit varieert alnaargelang het domein waarop actie zich ontplooit.

Meer specifiek verwachten we dat men dichter blijft bij de meer traditionele vormen van sociale organisatie en cultuurinhouden indien deze in eniger mate hun functionaliteit bewaren t.a.v. de groep. De domeinen waar zich daarentegen functieverlies manifesteert zijn ook deze waar we meer ruimte verwachten voor uitingen van individuele autonomie en nieuwe vormen van verwijzingen inzake legitimatie. De empirische vraag is langs welke krachtlijnen dit heterogeen proces van sociale verandering zich voltrekt, en waarom specifieke tempoverschillen optreden in de diverse domeinen.

2. Data

Het gebruikte materiaal is afkomstig van twee surveys gehouden in Vlaanderen en Brussel, respectievelijk in 1991-92 bij de Turkse vrouwen van 17-49 jaar, en in 1992-93 bij hun Marokkaanse leeftijdgenoten. De gebruikte vragenlijsten waren volkomen identiek en bestaan in de Nederlands-Turkse, Nederlands-Arabische, Frans-Turkse en Frans-Arabische versies. De enquêtrices waren allen uit deze beide etnische groepen gerecruteerd, en bij de Marokkaanse enquêtrices werden ook meerderen geselecteerd omwille van hun kennis van Berber. De enquêtrices waren typisch tussen 20 en 30 jaar oud en hadden meestal het diploma van volledige secundaire opleidingsniveau of meer.

De steekproef is een proportioneel gestratificeerde bloksteekproef. Vooreerst werden de gemeenten met 10 of meer ingezetenen van de Turkse of Marokkaanse nationaliteit ingedeeld in strata naar graad van verstedelijking. Vervolgens werd het aantal respondenten bepaald proportioneel met het aandeel van elke etnische subpopulatie in de diverse strata. Tenslotte werden per stratum de gemeenten aselekt getrokken, en daarna werden ook de respondenten aselekt geïdentificeerd op basis van de lokale vreemdelingenregisters. Slechts de gemeentebesturen van Brussel en Schaarbeek weigerden hun medewerking. In deze beide gemeenten werd de "random walk"-techniek doorheen de wijken met hoge etnische concentraties toegepast. Achteraf werden de wegingscoëfficiënten herberekend teneinde disproportionaliteiten ontstaan door weigeringen of afwezigheden weg te werken. De gehele steekproef werd hiermee teruggebracht naar zijn originele proportionele design.

In het totaal zijn 850 Turkse en 868 Marokkaanse bruikbare interviewformulieren beschikbaar. Deze zijn verspreid over 26 interviewgemeenten voor de Turkse respondenten, en over 23 gemeenten voor de Marokkaanse interviews. Deze laatste zijn echter wel veel meer geconcentreerd in de Antwerpse en Brusselse agglomeraties, wat trouwens overeenkomt met de sterkere concentratie van de Marokkaanse bevolking in deze beide grootsteden. De Turkse populatie daarentegen levert grotere contingenten uit de middelgrote en kleine steden en uit de provincie Limburg (zie J. Surkyn, 1993b, voor details).

De totale non-respons bedroeg 15% voor de Turkse en 31% voor de Marokkaanse enquête. Dit was vooral te wijten aan het niet aantreffen van de respondent op het opgegeven adres. Het aandeel van de weigeringen was 5% van de gelokaliseerde Turkse respondenten en 16% van de aangetroffen Marokkaanse respondenten. Daarbij ging het dikwijls niet om de weigering van de vrouw zelf, doch om deze van haar echtgenoot. Ook was de non-respons vooral geconcentreerd in de Brusselse deelgemeenten voor beide etnische groepen. Daaruit spruit trouwens het hogere aantal niet gelokaliseerde respondenten en weigeringen voort bij de Marokkaanse steekproef.

De representativiteitscriteria werden dus op voldoende wijze gehaald. Bovendien rapporteerden de enquêtrices konsekvent een vlotte medewerking en goede ontvangst. Een gans ander probleem werd gesteld door de onmogelijkheid om de respondenten in afzondering te bevragen. Bij de Turkse enquête waren liefst 43% van de interviews afgenomen in de gehele of tijdelijke aanwezigheid van een andere volwassene. Bij de Marokkaanse enquête bedroeg dit aandeel 29%. De percentages waren hoger dan dit gemiddelde in de jongste leeftijdsklasse (54% bij de Turkse respondenten van 17-24 jaar en 36% bij hun Marokkaanse leeftijdsgenoten) en lager in de oudste leeftijdsgroep (38% bij Turkse respondenten van 40-49 jaar en 19% bij Marokkaanse respondenten in die leeftijdsgroep). Een systematisch onderzoek naar de mogelijke vertekeningen hierdoor teweeg gebracht dringt zich dus op. Een eerste analyse bracht echter slechts sporadisch significante verschillen aan het licht qua responsiepatronen van respondenten bevraagd met of zonder aanwezige derde. We moeten allicht dieper graven, o.m. ook door de preciese relatie tussen respondent en derde (echtgenoot, schoonmoeder...) in de analyse te betrekken, om de aard van de bias beter in te schatten. Dit onderzoek is lopend (G. Willems, in voorbereiding).

3. De vergelijkingen

Bij een model waarbij de generatiewisseling centraal staat dringen zich twee invalshoeken op. Vooreerst moeten we leeftijdsklasse interpreteren als generatielidmaatschap. Dit is zeker niet probleemloos omdat leeftijd al evenzeer als surrogaat geldt voor een levenscycluseffect. Gezien we de opvattingen van de oudere respondenten niet kennen toen zij 20 à 25 jaar oud waren, d.i. circa 15 à 20 jaar geleden, kunnen we nooit een waterdicht onderscheid maken tussen een cohorte- of levenscycluseffect. We worden alleen geholpen bij een cohort-interpretatie omdat ook verblijfsduur in België een typisch positief effect heeft agerend in de richting van sterkere adaptatie. We veronderstellen dus dat de oudere generatie 15 à 20 jaar geleden meer traditionele gedragspatronen en opvattingen kende dan nu het geval is.

De combinatie van leeftijd en verblijfsduur dringt zich ook op omwille van een tweede reden. Zij laat ons immers toe een onderscheid te maken tussen de jonge vrouwen die in België zijn geboren of gesocialiseerd (de eigenlijke "tweede generatie") en hun leeftijdsgenoten die op een veel recentere datum in België zijn aangekomen (hetzij in het kader van late gezinshereniging, hetzij als "imported bride" voor een reeds in België verblijfhoudende Turk of Marokkaan).

Vooraf in de Turkse populatie is het aandeel van deze laatste groep jongere vrouwen niet verwaarloosbaar: 32% van de Turkse vrouwen jonger dan 30 jaar hadden in 1991-92 een verblijfsduur van minder dan 10 jaar, en 95% van hen immigrerden om hun echtgenoot te vervoegen. In de Marokkaanse populatie bestrijkt het aandeel van jongere vrouwen onder 30 jaar met 0-9 jaar verblijfsduur slechts 15%, en 70% ervan immigrerde omwille van de aanwezigheid van een echtgenoot in België. De Turkse immigratie van jonge vrouwen heeft zich derhalve veel duidelijker gemanifesteerd gedurende de jaren tachtig, en het fenomeen van de "imported brides" is bij hen van aanzienlijk groter belang dan bij de Marokkaanse populatie in België (zie ook Surkyn, 1993a).

In alle tabellen die volgen hebben we ter vereenvoudiging de zeldzame combinaties van leeftijd en verblijfsduur achterwege gelaten (bijvb. vrouwen van 40-49 jaar met verblijfsduur van 0-9 jaar), en onze aandacht gericht op de volgende drie grote categorieën en hun onderlinge vergelijking:

- de oudere vrouwen met lange verblijfsduur, en dus geïmmigreerd gedurende de jaren zestig en zeventig (de "vroeg" eerste generatie);
- de jonge vrouwen met korte verblijfsduur, geïmmigreerd gedurende de jaren tachtig (de "late" eerste generatie met daarbij de "imported brides");
- de jonge vrouwen met lange verblijfsduur die als kinderen zijn geïmmigreerd of die in België geboren zijn (de "tweede generatie").

We behandelen achtereenvolgens de volgende onderwerpen:

- Opleidingsniveau en kennis van Frans of Nederlands. Dit geeft ons uiteraard een beeld van een belangrijke determinant van alle andere gedragsvormen en opinies.
- Het gebruik van anticonceptie, de kindervens, de geslachtsvoorkeur bij kinderen en de utiliteit van kinderen geeft ons een beeld van de vruchtbaarheidstransitie. De studie van anticonceptie is door E. Lodewijckx (1994) in een afzonderlijke publicatie voorgesteld, zodat we hiervan slechts een summier beschrijving geven.
- Het onderwerp van ouderschap wordt verder uitgediept aan de hand van de voorkeuren inzake de socialisatiewaarden, met het klassieke contrast tussen conformisme versus autonomie.
- Daarna gaan we in op de historische inzake nuptialiteit en partnerkeuze. Hier krijgen we de kans om na te gaan in welke mate huwelijken op jonge leeftijd en gemakkelde huwelijken terrein verloren. We hebben hier te maken met een onderwerp waar ook de belangen van de echtgenoot en vooral deze van de parentale generatie aan bod komen.
- Dit wordt doorgetrokken naar de perceptie van de normen die de man-vrouw verhoudingen omschrijven en naar de arbeidsparticipatie van Turkse en Marokkaanse vrouwen.
- Tenslotte komen de religieuze dimensies aan bod, waarbij wordt ingegaan op bijgeloof, persoonlijke religieuze beleving, en ritueel conformisme.

4. Onderwijsniveau en talenkennis

In tabel 1 worden de volgende indicatoren opgemeten:

- het percentage vrouwen dat geen formeel onderwijs heeft genoten;
- de gemiddelde opleidingsduur;
- het spreken en lezen van Nederlands of Frans vanaf het peil dat enige zelfredzaamheid toelaat;
- het begrijpen van het TV-journaal;
- het lezen van nederlandstalige of franstalige kranten of tijdschriften.

Uit deze data blijkt dat de Marokkaanse populatie meer jongere vrouwen (17-29 jaar) telt die geen formeel onderwijs hebben genoten, doch dat degenen die wel op school zijn geweest, een langere onderwijsduur hebben genoten dan hun Turkse leeftijdsgenoten. Bij de vrouwen ouder dan 30 jaar telt de Marokkaanse populatie meer vrouwen zonder formeel onderwijs, doch dit wordt niet langer gecompenseerd door een hogere scholingsgraad bij degenen die wel formeel onderwijs genoten.

De kennis van het Nederlands of het Frans ligt beduidend hoger bij de Marokkaanse vrouwen. Dit is door diverse factoren te verklaren:

- i) de Marokkaanse populatie telt minder "imported brides" dan de Turkse;
- ii) vele Marokkaanse vrouwen hadden reeds enige notie van het Frans bij de immigratie of waren reeds op het Frans gericht vanwege het koloniale verleden;
- iii) de Marokkaanse populatie is veel sterker geconcentreerd in de Antwerpse en vooral Brusselse agglomeratie, terwijl de Turkse gemeenschappen omwille van de uitgesproken kettigmigratie meer gesloten gemeenschappen vormen in kleinere steden.

De verschillen inzake talenkennis tussen beide gemeenschappen zijn dan ook markant. In alle leeftijdsklassen is zowel het spreken als lezen van het Nederlands of Frans meer verspreid bij de Marokkaanse vrouwen. Ook het contact via Belgische kranten of tijdschriften is meer geaccentueerd bij de Marokkaanse populatie. Zelfs Marokkaanse vrouwen die in België geboren zijn rapporteren een meer frekwent contact met de Belgische pers dan de Turkse tweede generatie.

Als besluit geldt dat de Marokkaanse respondenten, ondanks een groter aantal vrouwen zonder formeel onderwijs, een sterkere mate van taalintegratie vertonen met het ontvangstland.

5. Kinderwens, geslachtsvoorkeur, nut van kinderen en anticonceptie: een gevorderde transitie

In tabel 2 worden de indicatoren m.b.t. kindwens en geslachtsvoorkeur vergeleken. De indicatoren worden opgebouwd aan de hand van de paarsgewijze vergelijking van items. In de eerste serie maken de respondenten een keuze tussen paren gedifferentieerd naar aantal kinderen (2, 4, 6, 8) waarbij wordt duidelijk gemaakt dat het om een gelijk aantal jongens en meisjes gaat. In de tweede serie worden de paren gevormd tussen de items die naar 3 kinderen verwijzen, doch variërend naar geslachtssamenstelling (3 dochters, 2 dochters + 1 zoon, 1 dochter + 2 zonen, 3 zonen). Deze paarsgewijze vergelijkingen laten toe zowel Thurstone als Coombs-schalen te construeren (A. Segaert, in voorbereiding).

Inzake kindervens vertonen de vrouwen jonger dan 30 jaar in beide gemeenschappen een uitgesproken voorkeur voor 2 kinderen. Ook de proportie die accoord gaat met de stelling dat "een vrouw ook gelukkig kan zijn zonder kinderen" bedraagt bij jongere vrouwen courant meer dan 25%.

Toch zijn nog enkele markante verschillen tussen beide Islamitische gemeenschappen. Zo is het opmerkelijk dat de oudere Turkse vrouwen (40+) veel meer de twee kind-norm hebben aanvaard dan de oudere Marokkaanse vrouwen. Voorkeuren voor 6 of 8 kinderen komen bij de eerstgenoemden nog nauwelijks voor, terwijl dit nog wel het geval is bij de oudere Marokkaanse respondenten. Ook bij de jongere Marokkaanse vrouwen blijft een sterkere voorkeur voor 4 kinderen gelden, en dit gaat ook op voor degenen die in België zijn geboren.

De tolerantie voor kinderloosheid is weinig gedifferentieerd naar Turkse of Marokkaanse gemeenschap, doch des te meer naar verblijfsduur. Iets meer dan de helft van de in België geboren jongere vrouwen kunnen zich "helemaal accoord" of "accoord" verklaren met de stelling dat "een vrouw een gelukkig leven kan leiden zonder kinderen". Dit geldt slechts voor een kwart bij hun leeftijdsgenoten met slechts 0-9 jaar verblijfsduur.

Inzake geslachtsvoorkeur (gegeven 3 kinderen), zijn zowel generatie-effect als verblijfsduureffect aanwijsbaar, terwijl de verschillen tussen de gemeenschappen gering zijn. Bij de keuze tussen 2 jongens en 1 meisje (2J1M) versus 1 jongen en 2 meisjes (1J2M) is de traditionele voorkeur voor zonen volledig verdwenen bij de jongere respondenten die in België zijn geboren of opgegroeid. Immers, circa 50% verkiezen 1J2M en 50% verkiezen 2J1M. Dit is typisch voor items die ternauwernood onderscheiden worden qua voorkeur. In de groep van jonge vrouwen met slechts 0-9 jaar verblijfsduur en bij respondenten ouder dan 30 jaar gaat de voorkeur duidelijker naar 2J1M.

Bij het scherper stellen van de keuzemogelijkheden, d.i. bij de presentatie van het paar 3J versus 3M, komt hetzelfde beeld naar voor. Bij de jonge vrouwen in België geboren of gesocialiseerd (verblijfsduur 15+), komt reeds een voorkeur voor dochters tot uiting. Meer dan de helft opteert voor 3M en niet meer voor 3J. Bij oudere vrouwen en bij jongere vrouwen met korte verblijfsduur geldt, zoals verwacht, het omgekeerde. Toch is het o.i. verassend dat zelfs in deze groepen circa een derde opteert voor 3 meisjes.

Dit beeld wordt doorgetrokken in de resultaten m.b.t. het nut van kinderen. De respondenten werden hierbij geconfronteerd met 4 items die reeds voordien door C. Timmerman (1987) in een pilot-onderzoek worden uitgetest. Twee hiervan verwijzen naar het materiële nut van kinderen ("hulp in huishouden" en "steun voor oude dag") en twee naar het immateriële nut ("kinderen maken band hechter tussen man en vrouw" en "kinderen maken je een meer verantwoordelijk persoon"). De respondenten werden verzocht twee van de vier items te pikken alnaargelang hun voorkeur.

In tabel 3 geven we de proportie van de respondenten die respectievelijk kozen voor de twee materiële en de twee niet-materiële aspecten van de utiliteit van kinderen. Hierbij treedt vooral een verschuiving op ten voordele van de niet-materiële aspecten in

functie van leeftijd. Het effect van verblijfsduur is geringer dan bij de items die peilden naar geslachtsvoorkeur. Ook blijkt dat de Turkse respondenten over de gehele lijn sterker de niet-materiële aspecten beklemtonen dan de Marokkaanse vrouwen. Dit is concordant met de hogere kinderwens bij de Marokkaanse populatie.

Inzake anticonceptie ligt het huidig gebruik, ongeacht methode, zowel bij de Turkse als Marokkaanse vrouwen in België beduidend hoger dan in de herkomstlanden (Lodewijckx, 1994). Ook qua methoden zijn de verschillen t.a.v. de herkomstlanden opvallend.

Turkije is gekenmerkt door een relatief hoge incidentie van anticonceptiegebruik, zeker wanneer rekening wordt gehouden met het feit dat het om een Islamitisch land gaat. Doch daartegenover staat dat het profiel naar methode nog een hoog gebruik van traditionele methoden aangeeft (ritme, coïtus interruptus). Bij de Turkse gemeenschap in België blijven hier nog weinig sporen van over: hormonale methoden, spiraal en vrouwelijke sterilisatie hebben grotendeels de ritmemethode en coïtus interruptus verdrongen. Op vasectomie na liggen de anticonceptieprofielen naar methode bij beide Islamitische gemeenschappen in België reeds zeer dicht bij deze van de autochtonen (Lodewijckx, 1993, 1994). Hierbij hoort echter een belangrijke opmerking. Belgische vrouwen hebben ook op jonge leeftijd een zeer hoge incidentie van anticonceptiegebruik. Dit komt overeen met hun typisch uitstelgedrag. In de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen wenst men daarentegen snel een eerste kind kort na het huwelijk, zodat het anticonceptiegebruik duidelijk lager ligt bij korte huwelijksduur. Dit fenomeen komt duidelijk tot uiting in de data van tabel 4. Het percentage niet-gebruikers is het hoogst (ruim een derde) bij de jonge vrouwen die in België zijn geboren en de kortste huwelijksduur bezitten.

Ook valt aan te stippen dat de gebruikers systematisch opteren voor de moderne methoden (condoom, pil, prikpil, spiraal, sterilisatie), behalve in de groep van Turkse "imported brides". Bij de laatste groep gebruikers is het huidig gebruik van de moderne methoden slechts 71% tegenover percentages tussen 85 en 100% in de andere groepen.

Het deel van de vrouwelijke populatie dat anticonceptie afwijst of negatief beoordeelt ligt bij de jongere vrouwen van 17-29 jaar op circa 10 à 15%, zij het opnieuw met hogere cijfers bij recent geïmmigreerde vrouwen. In de Turkse gemeenschap komt een negatieve instelling bij de oudere vrouwen niet frekwenter voor dan bij de jongere vrouwen. Doch dit gaat niet op voor de Marokkaanse gemeenschap, waar de negatieve instelling bij vrouwen ouder dan 30 en vooral 40 jaar wel hoger ligt. Dit verschil komt overeen met een gelijkaardig onderscheid in de herkomstlanden. Zoals eerder aangestipt hebben vrouwen in Turkije reeds een langere traditie van anticonceptiegebruik (en van abortus), terwijl de opgang van anticonceptie nog zeer recent is in Marokko. Parallel hiermee geven 12% van de Turkse respondenten in Vlaanderen en België spontaan op ooit een abortus te hebben gehad, tegen niet eens 1 percent van de Marokkaanse respondenten. Trouwens, dit percentage loopt op tot een kwart bij Turkse vrouwen tussen 30 en 39 jaar met 0 tot 15 jaar verblijfsduur in België (Surkyn, 1994).

Uit bovenstaande data mag blijken dat zich een zeer uitgesproken transitie heeft voltrokken t.a.v. kinderwens, gepercipieerde utiliteit van kinderen, geslachtsvoorkeur en anticonceptie. De rationele keuze-theorie zou inzake deze aangelegenheden zeker een

geschikt toepassingsveld vinden: de beide Islamitische gemeenschappen hebben hun reproductiegedrag snel aangepast aan een situatie waarbij investering in de kwaliteit van een kleiner aantal kinderen primeert. De beslissingen liggen bij het echtpaar en worden onderkend als behorend tot het privéleven. Bij de Turkse populatie hebben de oudere vrouwen zich trouwens ook de 2-kind norm eigen gemaakt, zelfs al is hun eigen gezinsomvang groter. Alleen moet worden toegevoegd dat het vroege patroon van procreatie bij de Islamitische groepen contrasteert met het Westeuropees uitstelgedrag. Dit aspect verwijst naar andere domeinen waar wel een stevigere verankering van meer traditionele modellen wordt vastgesteld (zie nuptialiteit en tewerkstelling).

6. Nuptialiteit en partnerkeuze: de andere transitie

Deze onderwerpen voeren ons naar de domeinen waar de tradities niet geheel ontdaan zijn van hun functionaliteit. Wij verwijzen hierbij naar de nuptialiteitstransitie die zich volop voltrekt bij de jongere vrouwen, doch in combinatie met vormen van partnerkeuze waarbij derden en groepsbelangen een rol blijven spelen. Hierbij worden eveneens verschillen tussen de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen vastgesteld.

In tabel 5 worden diverse indicatoren van huwelijksleeftijd en partnerkeuze gegeven. Deze worden in tabel 6 aangevuld met de kwantielkarakteristieken van huwelijksleeftijd naar verblijfsduur berekend op grond van de life table-methode.

De data m.b.t. huwelijksleeftijd geven zeer duidelijk weer dat de ervaring van de tweede generatie zich onderscheidt van dit van de oudere respondenten en van de "imported brides". Bij de tweede generatie is slechts een kleine minderheid gehuwd vóór 18-jarige leeftijd (13% en 7% bij Turkse en Marokkaanse vrouwen respectievelijk), terwijl dit nog veel couranter was bij vrouwen ouder dan 40 jaar (43 en 39%) en bij jonge, recent geïmmigreerde vrouwen (37 en 21%). Dit maakt dat het eerste deciel voor huwelijksleeftijd (T1 in tabel 6) voor de tweede generatie reeds 1.5 à 2.0 jaar hoger ligt dan bij de anderen. Hetzelfde verschil geldt ook voor het eerste kwartiel en voor de mediaan-huwelijksleeftijd.

Opvallend is eveneens dat het huwelijksuitstel bij de Marokkaanse tweede generatie nog sterker is dan bij de Turkse. Bij de eerstgenoemden is de mediaan ruim met 3 jaar gestegen in vergelijking met de overige Marokkaanse vrouwen. Het is best mogelijk dat nog een kwart van de Marokkaanse tweede generatie ongehuwd blijft op 25 à 26 jaar (plausibele waarde voor het derde kwartiel in tabel 6).

De nuptialiteitstransitie gaat gepaard met een verschuiving inzake de vorm van partnerkeuze. Hierbij zijn de door de ouders gemakelde en opgelegde huwelijken op de terugweg ten gunste van het ouderlijk initiatief gevolgd door de instemming van de betrokkenen of het eigen initiatief gevolgd door de parentale goedkeuring. Dit komt tot uiting in de 4 indicatoren gepresenteerd in tabel 5.

Bij de oudere vrouwen (40+) geeft een derde of meer aan hun man slechts te hebben ontmoet in een periode van minder dan 2 maanden voor het huwelijk. Dit is een hoog percentage rekening houdend met het feit dat geografische en sociale endogamie ook aanleiding geeft tot huwelijken tussen partners die elkaar reeds van kindsbeen

kenden. Het percentage partners dat elkaar leert kennen tijdens een zeer korte periode voor het huwelijk is bij de tweede generatie gehalveerd, doch nagenoeg intact gebleven bij de jonge "imported brides". Daartegenover staat dat de huwelijken waarbij de partners zelf het initiatief namen, al dan niet gevolgd door de ouderlijke toestemming, zeer sterk met de generatiewisseling is toegenomen. Bij oudere vrouwen gold dit slechts voor 10 à 15 percent van de gehuwde vrouwen, terwijl beduidend meer dan de helft van de tweede generatie het initiatief nam. Hiermee zijn ook de huwelijken waarbij de toestemming van de bruid helemaal niet werd gevraagd tot minder dan 5% teruggelopen (zie ook Kulu Glasgow, 1993, voor Turkse data).

Bij deze indicatoren valt een onderscheid op tussen de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen. Bij de eersten is de verschuiving inzake initiatief van partnerkeuze trager verlopen: jonge Turkse immigranten met kortere verblijfsduur rapporteren meer huwelijken waarbij de bruid slechts kort voor het huwelijk de bruidegom leerde kennen, en beduidend minder huwelijken waarbij de betrokkenen zelf het initiatief namen. Dit staat ongetwijfeld in verband met de sterkere continuïteit van kettingmigratie gedragen door de recrutering van "imported brides" uit de streken van herkomst. Anders uitgedrukt, het systeem van gemakelde huwelijken heeft een sterkere functionaliteit behouden in de Turkse gemeenschap omdat langs deze weg de migratiestroom gedurende de jaren 80 kon voortgezet worden. Trouwens, naast de stroom van "imported brides" bestaat eveneens een immigratiestroom van "imported grooms" (Surkyn, 1993).

In de Marokkaanse gemeenschap is deze met immigratie gebonden vorm van partnerkeuze veel minder sterk geweest, wat zowel correspondeert met het veel kleiner aantal "imported brides" als met de snellere transitie naar het eigen initiatief qua partnerkeuze. Toch moet erop gewezen worden dat ook in het geval van eigen partnerkeuze de goedkeuring van de ouders een cruciale ingrediënt is gebleven, en dat bij ontstentenis hieraan een conflictuele situatie ontstaat die de meesten blijkbaar wensen te vermijden. Het huwelijk na "ontvoering" of "weglopen", zoals van oudsher in beide maatschappijen bestaat, blijft een uitzondering.

Een laatste aspect dat direct verband houdt met huwelijk en partnerkeuze is de vorming van "extended families", veelal in de vorm van inwonen bij of van ouders. De data van tabel 7 geven aan dat dit inwonen frekwenter voorkomt bij de Turkse gemeenschap, en dat nagenoeg de helft van de Turkse "imported brides" coresideren met de verwanten van hun echtgenoot. Het valt eveneens op dat dit ook geldt voor ruim een kwart van de jonge gehuwde vrouwen (17-29) die in België zijn geboren. Het proces van "splitting off", waarbij een eigen onafhankelijke residentie wordt gekozen, vindt plaats na langere huwelijksduur, en is reeds de regel voor vrouwen ouder dan 30 jaar.

Als conclusie kan worden gesteld dat de vruchtbaarheidstransitie ook met een nuptialiteitstransitie gepaard gaat. Evenwel is de verschuiving van de huwelijksleeftijd vooral een fenomeen dat zich bij de tweede generatie manifesteert. Vooral bij de Turkse populatie blijft parallel hiermee een patroon bestaan van gemakelde huwelijken t.a.v. in Turkije gerecruteerde bruiden. Het initiatief inzake partnerkeuze verschuift ten voordele van eigen initiatief gevolgd door ouderlijke instemming. Doch ook in dit opzicht verloopt de tendens sneller bij de Marokkaanse populatie, ten dele omdat deze gemeenschap de huwelijksmarkt meer heeft ontkoppeld van kettingmigratie. Het onderscheid tussen beide gemeenschappen in dit opzicht geeft duidelijk aan dat het tempo

van de nuptialiteitstransitie geassocieerd is met de onderscheiden graad van functionaliteit van gemakelde huwelijken t.a.v. de continuïteit van immigratie, en dus mede een reflectie is van de *strategie van de groep*.

7. Autonomie en modus vivendi: man-vrouw relaties en opvoedingswaarden

De spanning tussen enerzijds het streven naar meer individuele autonomie vanwege vrouwen en anderzijds hun loyaliteit t.o.v. de Turkse en Marokkaanse culturen beheerst stellig het leven en denken van de meerderheid van de respondenten. Het modale patroon dat hierbij werd vastgesteld is dat van de langzame, graduele verschuiving in de richting van meer vrouwelijke autonomie t.a.v. de man. Dit is opnieuw een duidelijk correlaat van de generatiewisseling. Hierbij wordt slechts uitzonderlijk een confrontatiestrategie gevolgd. Veel belangrijker is de taktiek van het zoeken naar een modus vivendi met verschuivend zwaartepunt. Dit verwijst naar de rekbaarheid van de "ligatures" en naar de dubbele legitimatie van gedragsvormen gegrondvest op respectievelijk het traditionele en westerse model. De verwijzingen naar de groepsnormen terzake zijn, zoals reeds aangegeven, in essentie gebonden aan de loyaliteit t.a.v. eigen cultuur. Zij zijn de emanatie van groepsidentificatie.

Het aanhouden van traditionele man-vrouw relaties is bovendien niet steeds te interpreteren als het passief ondergaan van een stel voorschriften en normen. Zoals o.m. aangegeven door M. Renaerts (1991) en Y. Bartelink (1994), kan het accentueren van traditie eveneens door vrouwen als strategie gekozen worden om binnen het kader van de Islamitische religieuze gemeenschap of "oemma" de vrouwelijke positie naast deze van de mannen op te tillen. Het accentueren van traditie is een teken van doorzettingsvermogen, en een vrouwelijke statement van religieuze integratie naast deze geleverd door de mannelijke participatie aan rituelen. Deze vrouwelijke affirmatie wordt versterkt door de relatieve isolatie van de migrantengemeenschap (Bartelink, 1994) en als reactie op de "moreel afgevlakte en materialistische buitenwereld".

Het probleem van de culturele identiteitsbewaking zit derhalve veel dieper dan wat courant door een rational choice-theorie wordt aangegeven (cfr. R. Münch, 1992; D. Sciulli, 1992). Deze kan immers wel een aanzet geven tot de verklaring van de verschuiving in de richting van meer individuele autonomie, doch schiet volledig tekort bij het identificeren van de aard van de remmen hierop.

Een idee van de "voorzichtige verschuiving" naar autonomie kan bekomen worden aan de hand van de indicatoren voorgesteld in tabellen 8 en 9. De eerste set behandelt de voorschriften m.b.t. het vrouwelijk rolgedrag en de tweede de opvoedingswaarden t.a.v. jongens en meisjes.

Zoals gezegd zijn de verschuivingen vooral een functie van de generatiewisseling. Bij de oudere vrouwen (40+) bestaat reeds een vrij duidelijke patroon waarbij de meerderheid zich niet langer verplicht voelt om zich terug te trekken bij vreemd mannelijk bezoek. In deze leeftijdsgroep is nagenoeg de helft accoord met het niet langer dragen van een hoofddoek buitenshuis, doch de meerderheid vindt het praten met onbekende mannen wel ongepast. Deze volgorde wordt ook door de jongere vrouwen van de tweede generatie aangehouden doch de proporties zijn duidelijk verschoven in de

richting van minder conformistisch gedrag: circa driekwart is accoord met het niet langer dragen van de hoofddoek en met het zich niet terugtrekken bij vreemd mannelijk bezoek. Het praten met onbekende mannen wordt nog niet tot in die mate getolereerd.

Dit algemeen profiel heeft opnieuw een Turkse en Marokkaanse variant. Bij de tweede groep liggen de percentages van aanvaarding van niet-conformisme opnieuw hoger, zowel bij oudere als jongere vrouwen. Ook de recentelijk geïmmigreerde jonge vrouwen liggen qua normen veel dichterbij de oudere generaties dan bij de jonge vrouwen die in België geboren of gesocialiseerd zijn. De "imported brides" worden allicht gerecruteerd uit de meer traditionele segmenten van de populatie in de herkomstgebieden.

Een zeer gelijkaardig profiel is terug te vinden in de opvoedingswaarden. Hierbij werden de respondenten verzocht 2 items te pikken uit een set van 4. De presentatie was als volgt:

"Ik vind het belangrijk voor een jongen (respectievelijk meisje) dat:

- een kind goede manieren heeft;
- een kind voor zichzelf kan denken;
- een kind gehoorzaam is aan zijn ouders;
- een kind geïnteresseerd is in het hoe en waarom der dingen.

De percentages die hetzij de twee conformistische items pikken (goede manieren + gehoorzaamheid), hetzij de twee items pikken die autonomie beklemtonen (zelfstandig denken + interesse) voor respectievelijk zonen en dochters gaan in de verwachte richtingen: jongere vrouwen van de tweede generatie beklemtonen meer autonomie en oudere vrouwen meer conformisme. De "imported brides" liggen weer veel dichterbij de oudere generatie, en de autonomiebeklemtoning is opnieuw sterker bij de Marokkaanse jongere vrouwen dan bij hun Turkse leeftijdsgenoten. Ook opvallend is dat de Turkse jongere vrouwen de items van conformisme sterker accentueren voor meisjes dan voor jongens in vergelijking met de Marokkaanse jonge vrouwen. Parallel hiermee beklemtonen de Turkse vrouwen autonomie meer voor jongens dan voor meisjes. Dit sluit aan bij wat ook gevonden is op nagenoeg alle andere items: op gelijke leeftijd en verblijfsduur scoort de Turkse populatie meer aan de conservatieve zijde dan de Marokkaanse.

Dit alles neemt niet weg dat het percentage van personen met een gemengde keuze (1 conformisme-item + 1 autonomie-item) overweegt bij de jongere vrouwen. Dit is opnieuw een indicatie van het feit dat het hier niet om een generatiekloof gaat, maar veel eerder om een graduele en afgewogen verschuiving in de richting van meer individuele autonomie.

8. Vrouwelijke tewerkstelling: meerdere modellen doch overwicht van "embourgeoisement"

Inzake de vrouwelijke tewerkstelling buitenshuis bestaat geen eenvoudig model met een "traditionele" en "moderne" pool. Zowel in Turkije als Marokko is een belangrijk percentage van vrouwen tewerkgesteld in de landbouw of in bepaalde industrietakken (textiel, voeding), terwijl de Islamitische traditie eerder gericht is op de

beperking van tewerkstelling buitenshuis (Coşar, 1978; Davis, 1978; Dwyer, 1978; Janssens, 1993a). De overgang van vrouwelijke tewerkstelling naar niet-tewerkstelling is er gebonden aan toenemende sociale status, aan gesalarieerde arbeid van mannen, aan verstedelijking of aan mechanisatie van de landbouw. Het verzorgen van huiselijke taken en de verhoging van huiselijke kwaliteit krijgen prioriteit van zodra de economische toestand van het gezin dit toelaat. Dit is eveneens het model geweest in West-Europa dat opgang maakte tussen 1870 en 1950. Ook hier waren reële loonstijgingen geassocieerd met de terugtrekking van vrouwelijke arbeid en met de beklemtoning van huiselijke kwaliteit en verzorging. Deze tendens werd trouwens door alle politieke geledingen in West Europa ondersteund omdat men in deze investering in huiselijke kwaliteit een middel zag om de 19e eeuwse sociale kwalen gekoppeld aan industrialisatie en verstedelijking tegen te gaan. Het is in essentie een model van "embourgeoisement".

Dit model is zeker in overeenstemming te brengen met de oudere Islamitische idealen van de gescheiden leefwereld van mannen en vrouwen. Doch het kan zich alleen ontplooiën, zowel in Europa als in de herkomstlanden, als gevolg van toenemende welvaart.

Hiertegenover staat dat het Westen dit model verlaat vanaf de jaren zestig, en opteert voor meer vrouwelijke economische autonomie. Dit was grotendeels het gevolg van toenemend opleidingsniveau van vrouwen en gestegen consumptie-aspiraties. Voor de jonge Turkse en Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie bestaat derhalve een dubbel "modern" patroon: enerzijds wat "modern" is in de etnische referentiegroep en anderzijds wat "modern" is in Europa en georiënteerd op de economische valorisatie van de betere opleiding.

De tegenstelling, zoals aangevoeld door de tweede generatie, wordt door enkele andere factoren verscherpt. Vooreerst heeft een deel van de eerste generatie van vrouwen uit economische noodzaak een aantal taken moeten opnemen die ze in het land van herkomst zelden zouden verrichten. De oudere generatie staat dan ook niet erg positief t.a.v. mogelijke arbeid buitenshuis van hun dochters en schoondochters (Desnerck, 1993). Ook de voorkeur van de mannen, frekwent gelegitimeerd op religieuze of morele gronden, speelt dienaangaande vaak een remmende rol.

Tenslotte moet een belangrijk effect van de levenscyclus worden vermeld. Meer specifiek worden ouderschap en tewerkstelling grotendeels als onverenigbaar beschouwd, zeker wanneer de financiële toestand van het gezin de vrouw niet noopt tot arbeid buitenshuis. Gezien ouderschap vrij snel op het huwelijk volgt, wordt aldus weinig ruimte gelaten voor de valorisatie van het sterk gestegen opleidingspeil van de tweede generatie. Anders uitgedrukt, men verkiest de gestegen "opportunity cost" verbonden aan niet-tewerkstelling te dragen, deels als gevolg van een cultureel model dat de valorisatie van de vrouwelijke rol in de huiselijke sfeer situeert. Op dit vlak komt de predictie van toenemende arbeidsparticipatie als gevolg van toegenomen "opportunity costs", zoals afgeleid uit de rationele keuze-theorie, slechts in zeer beperkte mate tot uiting. De data in tabel 10 geven dit duidelijk aan.

De eerste serie percentages in tabel 10 geeft het aandeel weer van alle vrouwen die ooit buitenshuis hebben gewerkt. Zowel bij de Turkse als Marokkaanse oudere vrouwen (40-49) bedraagt dit circa 40%. Dit is de generatie die kort na immigratie

vooral tewerkstelling heeft opgenomen omwille van financiële redenen. Daartegenover staat dat de meer recentelijk geïmmigreerde "imported brides" slechts in zeer geringe mate (14 en 17%) beroepsactief zijn geweest. Dit valt o.m. te verklaren door hun nog onvoldoende talenkennis (eerder dan hun onderwijspeil), en door hun recrutering uit de meer traditionele milieus van herkomst. Doch ook het percentage "ooit gewerkt" bij de jonge vrouwen die in België zijn geboren, en die nochtans veruit het hoogste opleidingspeil hebben genoten, ligt beduidend lager (36 en 31%) dan bij de eerste generatie. Dit is echter voor een deel te wijten aan het aandeel van hen dat nog studeert. Deze laatste factor speelt een geringere rol bij de gemiddeld wat oudere vrouwen, eveneens in de leeftijdsgroep 17-29, die minstens 15 jaar verblijfsduur kennen. In deze groep is circa de helft ooit beroepsactief geweest. Het is derhalve best mogelijk dat de eigenlijke tweede generatie eveneens een dergelijk cijfer haalt wanneer allen de school zullen verlaten hebben.

De vrouwelijke tewerkstelling blijkt bovendien voor velen slechts van tijdelijke aard te zijn. Waar circa 40% van de vrouwen van 40-49 jaar rapporteren ooit gewerkt te hebben, is slechts de helft hiervan op het moment van de enquête nog steeds beroepsactief buitenshuis. Ook in de leeftijdsgroep 30-39 jaar dalen de percentages huidige tewerkstelling aanzienlijk t.o.v. de proporties ooit tewerkgesteld. Voor de jonge vrouwen van 17-29 jaar is hetzelfde patroon reeds aanwijsbaar bij degenen met 15 jaar of meer verblijfsduur. Voor de andere jonge vrouwen zal de toekomst moeten uitwijzen in welke mate een terugtrekking uit arbeidsparticipatie volgt op ouderschap.

Tenslotte stippen we aan dat zowel de percentages "ooit gewerkt" als "huidige tewerkstelling" wat lager liggen bij de Marokkaanse vrouwen dan bij de Turkse. Het is dus niet zo dat de waarden m.b.t. de man-vrouw relaties, die voor de Marokkaanse jonge vrouwen in de richting wijzen van meer vrouwelijke culturele autonomie, ook vertaald worden in meer vrouwelijke economische autonomie (zie ook R. Janssens, 1993b).

Uit het voorgaande kunnen we besluiten dat het toegenomen opleidingspeil van de tweede generatie vooralsnog geen aanleiding geeft tot een patroonsverandering inzake vrouwelijke tewerkstelling. Voor beide gemeenschappen is het model van "embourgeoisement" gekoppeld aan het Islamitische ideaal ook grotendeels op de jongste generatie overgedragen.

9. Religieuze beleving en praktijk: culturele identiteit remt secularisatie

De opinies en houdingen i.v.m. religie, zowel wat betreft de individuele als de collectieve beleving, wijzen in de richting van een behoud van zingeving en sterke etnische identiteit. Er is derhalve slechts sprake van een secularisering bij een minderheid. Die wordt vooral gevormd door jonge vrouwen die in België zijn opgegroeid. Dit wordt aangetoond aan de hand van diverse indicatoren opgenomen in tabel 11.

Vooreerst is het percentage vrouwen dat vindt dat religie en gebed troost verschaffen in moeilijke momenten te situeren rond 75% bij de Marokkaanse respondenten en rond 85% bij de Turkse. Lagere percentages dan deze, doch nog steeds van de orde van twee derden, komen voor bij de jonge Turkse vrouwen die in België zijn

geboren en bij jonge Marokkaanse vrouwen met minstens 10 jaar verblijfsduur. Nagenoeg hetzelfde beeld valt af te leiden uit andere items die naar de dimensie van eigen religieuze beleving en zingeving peilen (zoals "religieuze beleving moet betrokken worden bij alles wat men doet", "religie en gebed bieden bescherming tegen kwaad" en "religie en gebed belangrijk om soms over mezelf na te denken").

Vervolgens is het opvallend dat bij een meerderheid de religieuze beleving vermengd is gebleven met geloof in toverij ((büyü, sihr), het kwade oog (nazar, el aïne), en geesten (cinler, djinn). In tegenstelling tot het westerse bijgeloof dat sterk op het individu is betrokken (bijvb. horoscopen), verwijzen toverij, het kwade oog en geesten naar krachten die als sociale sanctie kunnen opgeroepen worden. Ze staan m.a.w. dichter bij psychologische aspecten die met sociale controle te maken hebben of waarbij een gehele gemeenschap betrokken raakt (cfr. Renaerts, 1991). Opvallend dienaangaande is dat bij de tweede generatie die in België is geboren circa de helft van de respondenten opgeeft belang te hechten aan toverij, het kwade oog of de actie van geesten. Dit percentage is niet erg verschillend van wat bij de "imported brides" wordt vastgesteld, en ook slechts een weinig lager dan dat gerapporteerd door de oudere vrouwen (circa twee derden). Voegen we hieraan toe dat bijna een kwart van de respondenten hun toevlucht zoeken tot de "weet niet"-categorie eerder dan positief te antwoorden. We mogen derhalve aannemen dat het geloof in kwade of bestraffende krachten zeer algemeen is gebleven en nog steeds een wezenlijk onderdeel is van religieus syncretisme.

De publieke rituele aspecten komen aan bod bij items die betrekking hebben op het volgen van de Ramadan, het moskeebezoek van de echtgenoot, en het al dan niet sturen van kinderen naar de Koranschool.

Het percentage dat de Ramadan volgt is in geen enkele categorie lager dan 90%. Er is dus amper sprake van enige diversiteit. Dit was te verwachten omdat de Ramadan vooral een gemeenschapsgebeuren is waaraan weinigen zich kunnen of wensen te onttrekken. De percentages van gehuwde vrouwen met echtgenoten met regelmatig moskeebezoek (minstens eens per week) en die kinderen naar de Koranschool sturen varieert echter wel. Bij moskeebezoek van de echtgenoten valt een duidelijke daling op naarmate men de jongere generaties beschouwt. Niet alleen de echtgenoten van de in België geboren of opgegroeide vrouwen hebben een lagere frekwentie, doch dit geldt ook voor de echtgenoten van de "imported brides". Ook is het regelmatig moskeebezoek lager bij de echtgenoten van de Marokkaanse respondenten dan bij deze van de Turkse bevrageden. De daling van moskeebezoek staat haaks op de sterke groei van het aantal moskees gedurende het laatste decennium. De relatieve toename van moskees is vooreerst te verklaren door het feit dat er zeer weinig waren gedurende de jaren 70, en vervolgens door de accentuering van de eigen etnische identiteit gedurende de jaren 80 bij de oudere mannen. Ze is blijkbaar niet te verklaren door een frekwenter moskeebezoek van de jongere generaties van mannen.

Het al dan niet sturen van de kinderen naar de Koranschool lijkt ons een meer ambivalente indicator te zijn, grotendeels omdat deze scholen lang niet overal bestaan. Bij de Turkse populatie geeft de indicator aan dat de jongere generaties opnieuw minder frekwent hun kinderen naar de Koranscholen sturen dan de oudere. Bij de Marokkaanse

populatie ligt de frekwentie algemeen veel lager en is er geen significant onderscheid naar leeftijd van de moeder.

De respondenten werden ook gevraagd of ze vinden dat de invloed van de religie toeneemt of afneemt, en vervolgens of ze dit goed- dan wel afkeurden. Het gaat hier dus om een meer algemene perceptie van een trend en de beoordeling ervan. In tabel 11 zijn de percentages opgenomen die enerzijds vinden dat de invloed van de Islam stijgt en dit goedkeuren, en anderzijds vinden dat de invloed van religie daalt en dit afkeuren. Samengeteld geven deze percentages dus weer welk aandeel van de respondenten zich sterker met de Islam gebonden voelt. Bij de Turkse vrouwen van 30 jaar of ouder leeft het gevoel vooral dat de invloed van de Islam toeneemt en de meerderheid keurt dit goed. Ook bij hun Marokkaanse leeftijdsgenoten gaat de tendens in deze richting, zij het minder uitgesproken. Bij de jongere vrouwen daarentegen is het percentage dat vindt dat de invloed van de religie afneemt aanzienlijk groter, doch een aanzienlijk deel hiervan keurt dit af. Indien we de som van beide percentages maken, dan valt een belangrijke differentiatie op naar leeftijd en verblijfsduur. Bij de Turkse vrouwen van 40-49 jaar geeft 82% een pro-Islamitische beoordeling en bij de jonge vrouwen van 17-29 jaar met slechts 0-9 jaar verblijfsduur komen we uit op een gelijkaardige 79%. Bij de jonge Turkse vrouwen die in België zijn geboren daalt het percentage tot 68%. Deze verschuivingen zijn iets meer uitgesproken bij de Marokkaanse respondenten. In de oudste leeftijdsklasse geven 66% een pro-Islamitische beoordeling, bij de "imported brides" is dit nog 59%, doch bij degenen die in België zijn geboren of opgevoed zakt het percentage tot circa 45 à 50. Bij de Marokkaanse tweede generatie van vrouwen begint zich dus voor het eerst een meerderheid af te tekenen die hetzij ingaat tegen een vermeende toename van de invloed van de religie, hetzij een vermeende afname van die invloed goedkeurt. Het is echter nodig te vermelden dat 13% van de Turkse en liefst 31% van de Marokkaanse respondenten op deze ook politiek gevoelige vragen geen antwoord wensten te geven.

Algemeen kan worden gesteld dat de religie haar functies van individuele zingeving en groepsidentificatie nog steeds in hoge mate vervult, doch ook dat zich reeds duidelijke tekenen van secularisatie voordoen bij de jongere generatie. Dit geldt o.m. inzake moskeebezoek bij de echtgenoten, de persoonlijke beleving en zingeving bij vrouwen en hun algemene waardering van de vermeende trend inzake de invloed van de Islam. Bovendien valt het op dat de beginnende secularisatie sterker is bij de Marokkaanse dan Turkse vrouwen in Vlaanderen en Brussel. De oudere generatie heeft wellicht gedurende de jaren 80 de Islam nog als stevig bindmiddel kunnen gebruiken om, vertrekkend van de versnippering eigen aan de immigratie, tot een sterker gearticuleerde groepsidentificatie en beter georganiseerde gemeenschapsintegratie te komen (cfr. Sierens, 1991). Doch dit wordt niet integraal op de tweede generatie van vrouwen overgedragen.

10. Conclusies

Zoals verwacht hebben we hier eens te meer te maken met twee voorbeelden van een moderniseringsproces dat gekenmerkt is door heterogeniteit en heteropraxis.

De heterogeniteit komt inderdaad voor een zeer aanzienlijk deel overeen met de generatiewisseling, met dien verstande, evenwel, dat de recentelijk geïmmigreerde jonge vrouwen duidelijk traditionele attitudes hebben behouden, zeker wanneer men ze vergelijkt met hun leeftijdsgenoten die in België zijn geboren of opgegroeid. De immigratie van jonge bruiden is derhalve een element van afremming van individuele autonomie. Bovendien past het eerder te spreken van graduele verschuivingen dan van een abrupte generatiekloof tussen moeders en dochters (zie ook Desnerck, 1993).

De heteropraxis komt tot uiting in de vorm van de wel zeer contrasterende snelheden waarmee de veranderingen zich in de diverse domeinen hebben voorgedaan. Ten aanzien van aangelegenheden die zich tot het privéleven van het koppel beperken en ook toekomstgericht zijn (anticonceptie, vruchtbaarheid, utiliteit van kinderen, geslachtsvoorkeur t.a.v. de afstamming) kunnen we gewagen van een transitie die bijna is afgemaakt. Ook m.b.t. de verhoging van de huwelijksleeftijd van vrouwen is de verandering, zeker bij de Marokkaanse tweede generatie, aanzienlijk.

Op de terreinen die typisch de belangensferen van de mannen, van de uitgebreide familie, of van de etnische gemeenschap raken zijn de veranderingen merkelijk trager, ook al klinkt de wens naar meer autonomie bij de jonge vrouwen duidelijk door. In deze sferen ontmoeten vrouwen zowel de typische aspecten die met de machtsposities van mannen en ouderen te maken hebben als deze die gekoppeld zijn aan een soms blijvende functionaliteit van traditie. In dit laatste opzicht verwijzen we naar de blijvende resistentie van gemakelde huwelijken als onderdeel van de continuïteit van vooral de Turkse immigratie.

Op het vlak van individuele zingeving en groepsidentificatie blijft de Islam nog van zeer groot belang. Enkel bij een minderheid van jonge vrouwen - en meer in de Marokkaanse dan Turkse gemeenschappen - doen zich tekenen voor van beginnende secularisatie. Deze veel tragere evolutie op het religieuze vlak is allicht voor een deel te verklaren door het feit dat de eerste generatie uit de brokstukken van de immigratie een identiteit heeft moeten opbouwen en georganiseerde gemeenschappen heeft moeten vormen, en dit pionierswerk ook op de volgende generatie wil overdragen (cfr. Bastenier en Dassetto, 1993, vooral p. 257-261). Dit alles heeft plaats moeten vinden in een omgeving die niet alleen vreemd, doch bij wijlen ook vijandig hiertegenover stond.

Geconfronteerd met deze heterogeniteit en heteropraxis gewaagt de feministische literatuur vaak van "pseudo-emancipatie" (Abadan-Umat, 1977; Kandiyoti, 1987). Het komt ons echter voor dat de jongere vrouwen nog een *modus vivendi* - zij het met een zwaartepunt dat wel degelijk in de richting van autonomie verschuift - aanvaarden, omdat zij niet zeker zijn dat de uitkomst vanuit het morele standpunt wenselijk is en/of omdat zij ook niet geheel overtuigd zijn dat de baten van de algehele emancipatie tegen de kosten ervan zullen opwegen. De sterke oriëntatie op het gezin, de snelle start van de gezinsvergroting kort na het huwelijk, en de lage tewerkstellingsgraden van vrouwen zijn zeker niet alleen te omschrijven als een bevestiging van traditie, maar ook als keuze die jongere vrouwen maken t.a.v. de kwaliteit van de partnerrelatie en de aandacht voor de opvoeding van de volgende generatie.

De groepsfoto's die hier genomen zijn met de afstandelijke camera van het survey-onderzoek nodigen in ieder geval uit tot meer diepgaande studies via andere

technieken (diepte-interviews, focus groep-discussies e.d.), teneinde de waaier van motivaties die achter deze bevindingen steken te ontvouwen. Niettemin is hier een eerste kwantitatief kader gepresenteerd waarbinnen de meer fragmentaire doch ook meer penetrerende bevindingen van het diepte-onderzoek kunnen worden gesitueerd.

Bibliografie

- Abadan-Umat, N. (1977): "Implications of migrations on emancipation and pseudo-emancipation of Turkish women", International Migration Review (11) 1: 31-57.
- Bartelink, Y. (1994): Vrouwen over Islam - Geloofsvoorstellingen en -praktijken van Marokkaanse migranten in Nederland, Doctoraal proefschrift, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Bastienier, A., Dasetto, F. (1993): Immigration et espace public, Eds CIEMI-Harmattan, Parijs.
- Beck, L., Keddie, N. (1978): Women in the Muslim world, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Cammaert, M-F. (1991): "La femme berbère au centre de la vie familiale", in Gaudier en Hermans, op. cit.: 13-56.
- Castles, S., Kosack, G., (1973): Immigrant workers and class structure in Western Europe, Oxford University Press, London.
- Coşar, F.M. (1978): "Women in Turkish society", in Beck & Keddie, op. cit.: 124-140.
- Dahrendorf, R. (1979): Life chances, University of Chicago Press, Chicago, Illinois.
- Davis, S.S. (1978): "Working women in a Moroccan village", in Beck & Keddie, op. cit.: 416-433.
- Desnerck, G. (1993): Gezinsvorming en waardenpatronen bij Turkse migrantenvrouwen - Een analyse van moeder-dochter paren. Licentieverhandeling sociologie, Vrije Universiteit Brussel, Brussel.
- Dwyer, D.H. (1978): "Women, Sufism and decision-making in Moroccan Islam", in Beck & Keddie, op. cit.: 585-598.
- Gaudier, J.P., Hermans, Ph. (eds) (1991): Des Belges marocains, De Boeck Universit , Brussel.
- Goode, W. (1963): World revolution and family patterns, Free Press, New York.
- Inkeles, A., Smith, D. (1974): Becoming modern - Individual change in six developing countries, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Janssens, R. (1993a): "De Islam als normerend kader voor de Turkse migrantenvrouw", Working papers Etnische Minderheden in België, Centrum voor Sociologie, Vrije Universiteit Brussel, en Seminarie voor Demografie, Universiteit Gent, WP 93-2.
- Janssens, R. (1993b): "Migratie, religiositeit en modernisme - Onderzoek naar de religiositeit van Turkse migrantenvrouwen en de invloed ervan op waarden, normen en opinies", Working papers Etnische Minderheden in België, Centrum voor Sociologie, Vrije Universiteit Brussel, en Seminarie voor Demografie, Universiteit Gent, WP 93-5.
- Kagitçibasi, C. (1982): The changing value of children in Turkey, Current Studies on the Value of Children, Papers of the East-West Population Institute, Honolulu, Hawaii.
- Kandiyoti, D.A. (1987): "Emancipated but unliberated? Reflections on the Turkish case", in Feminist Studies (13) 2: 317-338.
- Kulu Glasgow, I. (1993): "Het huwelijk in Tukiye - zowel moderne als traditionele aspecten", Demos (9) 9: 65-68.
- Lesthaeghe, R. (1992): "Turkse vrouwen in België: versnelde autonomie en culturele eigenheid", Working papers Etnische Minderheden in België, Centrum voor

- Sociologie, Vrije Universiteit Brussel & Seminarie voor Demografie, Univ. Gent, WP 92-2.
- Lodewijckx, E. (1993): "Geboortenregelend gedrag bij Turkse vrouwen in Vlaanderen en Brussel", Working papers Etnische Minderheden in België, Centrum voor Sociologie, Vrije Universiteit Brussel, en Seminarie voor Demografie, Universiteit Gent, WP 93-1.
- Lodewijckx, E. (1994): "Turkse en Marokkaanse vrouwen - Gezinsplanning in Vlaanderen en Brussel en in de herkomstlanden", Working papers Etnische Minderheden in België, Centrum voor Sociologie, Vrije Universiteit Brussel, en Seminarie voor Demografie, Universiteit Gent, WP 94-1.
- Maker, V. (1978): "Women and social change in Morocco", in Beck & Keddie, op. cit.: 100-123.
- Manço, A., Manço, U. (1992): Turcs de Belgique: identités et trajectoires d'une minorité, Infop-Türk, Brussel.
- Moors, G. (1992): "Generationale waardenpatronen bij Turkse migrantenvrouwen in Vlaanderen en Brussel", Working papers Etnische Minderheden in België, Centrum voor Sociologie, Vrije Universiteit Brussel, en Seminarie voor Demografie, Univ. Gent, WP 92-1.
- Münch, R. (1992): "Rational choice theory - A critical assessment of its explanatory power", in J.S. Coleman & T.J. Fararo (eds): Rational choice theory - Advocacy and critique, Sage Publications, Key Issues in Sociological Theory nr. 7, Newbury Park, California: 137-160.
- Noiriel, G. (1986): Les ouvriers dans la société française: XIX-XXe siècles. Editions du Seuil, Parijs.
- Phizaklea, A., Miles, R. (1980): Labour and racism, Routledge & Kegan Paul, London.
- Renaerts, M. (1991): "Rites de passage - l'exemple du mariage", in Gaudier en Hermans, op. cit.: 57-94.
- Rosen, L. (1978): "The negotiation of reality - Male-female relations in Sefrou, Morocco", in Beck & Keddie, op. cit.: 559-560.
- Schmitter Heisler, B. (1986): "Immigrant settlement and the structure of emergent immigrant communities in Western Europe", The Annals of the American Academy of Political and Social Science (485): 76-86.
- Sciulli, D. (1992): "Weaknesses in rational choice theory's contribution to comparative research", in J.S. Coleman & T.J. Fararo (eds) op. cit.: 161-180.
- Sierens, S. (1991): "Les fonctions sociales et symboliques de l'Islam chez les immigrés marocains", in Gaudier en Hermans, op. cit.: 95-136.
- Surkyn, J. (1993): "Het gezins- en waardenonderzoek bij Turkse en Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen en Brussel - Een overzicht van resultaten naar leeftijd en verblijfsduur", Working papers Etnische Minderheden in België, Centrum voor Sociologie, Vrije Univ. Brussel & Seminarie voor Demografie, Univ. Gent, WP 93-3.
- Surkyn, J. (1994): "Het gezins- en waardenonderzoek bij Turkse en Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen en Brussel - Een overzicht van resultaten naar leeftijd en verblijfsduur", Working papers Etnische Minderheden in België, Centrum voor Sociologie, Vrije Univ. Brussel, en Seminarie voor Demografie, Universiteit Gent, WP 94-2.
- Timmerman, C. (1987): Constructie van een modernismeschaal voor Turkse vrouwen - Onderzoek in het kader van prenataal consultatiegedrag, Verhandeling

Speciaal Diploma Sociale en Culturele Anthropologie, Katholieke Universiteit Leuven, Leuven.

- Timmerman, C., Claeys, W., De Muynck, A. (1989): "Denken over waarden - Attitudes van Turkse migrantenvrouwen tegenover een westers waardensysteem", in: Cultuur en Migratie, Brussel, 89-1: 101 p.
- Tribalat, M. (ed) (1991): Cent ans d'immigration; étrangers d'hier, français d'aujourd'hui; Institut National d'Etudes Démographiques, Cahiers no. 131, Presses Universitaires de France, Parijs.
- White, E.H. (1978): "Legal reforms as an indicator of women's status in Muslim nations", in Beck & Keddie, op. cit.: 52-68.
- Wijewickrema, S. (1990): "Fertility adaptation to local conditions: Maghrebians in Belgium", Bevolking en Gezin 90-1: 55-76.
- Wijewickrema, S., Lesthaeghe, R. (1990): "Nuptialiteit en reproductie bij de Moslim-minderheden in België, Tijdschrift voor Sociologie (11) 5-6: 339-361.
- Wilpert, C. (ed.) (1978): Entering the working world - Following the descendants of Europe's immigrant labour force, Gower, Aldershot.

Tabel 1: Indicatoren van onderwijsniveau en talenkennis bij Turkse en Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen en Brussel (1991-93)

	Leeftijd (1) en verblijfsduur (2)										Alle vrouwen (3)
	17-29			30-39			40-49				
	0-9	10-14	15+	0-14	15+	15+	15+				
A. % nooit op school											
<u>Turkse vrouwen</u>	6%	6	3	0	12	23	56	17			
n=147	61	187	63	60	169	106	819				
<u>Marokkaanse vrouwen</u>	31%	16	2	0	54	27	77	30			
n= 58	45	125	164	74	168	119	824				
B. Gemiddelde opleidingsduur in jaren											
<u>Turkse vrouwen</u>	7.0	7.8	10.8	12.0	6.7	6.6	2.7	7.4			
n=147	61	187	63	60	170	106	819				
<u>Marokkaanse vrouwen</u>	8.2	10.5	13.0	13.2	3.9	7.2	2.2	8.1			
n= 58	45	126	164	74	168	119	824				
C. % dat Frans/Nederlands spreekt											
(vanaf "een beetje")											
<u>Turkse vrouwen</u>	57%	82	99	100	89	91	72	83			
n=141	61	186	63	60	170	106	816				
<u>Marokkaanse vrouwen</u>	87%	98	98	100	92	97	94	95			
n= 58	45	126	164	74	168	122	826				
D. % dat Frans/Nederlands leest											
(vanaf "een beetje")											
<u>Turkse vrouwen</u>	21%	54	94	100	34	50	15	52			
n=141	61	186	63	60	166	105	810				
<u>Marokkaanse vrouwen</u>	67%	84	96	100	50	65	38	71			
n= 55	44	126	164	74	157	110	794				
E. % dat TV-journaal begrijpt											
<u>Turkse vrouwen</u>	29%	64	93	99	55	62	30	60			
n=147	61	187	63	60	169	106	822				
<u>Marokkaanse vrouwen</u>	70%	84	98	100	67	84	77	83			
n= 58	45	126	161	75	168	123	828				

Tabel 1: vervolg

	Leeftijd (1) en verblijfsduur (2)							Alle vrouwen (3)	
	0-9	10-14	17-29	15+	in B. geb.	0-14	30-39		40-49
F. % dat soms Fr./Nl. krant/tijdschrift leest									
Turkse vrouwen	7%	27	56	75	75	9	14	2	25
	n=147	61	187	63	63	60	170	106	822
Marokkaanse vrouwen	50%	60	82	93	93	26	48	14	54
	n= 58	45	126	164	164	75	169	123	832

Bron: Enquêtes Gezinsvorming en Waarden (EWG) bij Turkse vrouwen (1991-92) en Marokkaanse vrouwen (1992-93) in Vlaanderen en Brussel, VUB & UG.

Nota: Percentages zijn afgerond tot op de eenheid.

(3): Vrouwen in andere combinaties van leeftijd en verblijfsduur inbegrepen (ook in volgende tabellen)

Tabel 2: Indicatoren van kinderwens en geslachtsvoorkeur bij Turkse en Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen en Brussel (1991-93)

	Leeftijd (1) en verblijfsduur (2)										
	0-9		10-14		17-29		30-39		40+		Alle vrouwen
(1)							0-14	15+	15+		
(2)	in B. geb.		in B. geb.		in B. geb.		in B. geb.		in B. geb.		
A. % voorkeur = 2 kinderen (1J + 1M)											
Turkse vrouwen	82%	80	86	91	62	73	62	62	62	77	
n=144	59	176	62	59	162	102	781				
Marokkaanse vrouwen	60%	66	71	81	29	38	25	52	52	52	
n= 53	41	104	148	68	150	109	733				
B. % vookeur = 4 kinderen (2J + 2M)											
Turkse vrouwen	14%	20	13	9	33	25	31	20	20	20	
n=142	59	179	60	57	158	99	781				
Marokkaanse vrouwen	24%	20	25	18	40	30	28	26	26	26	
n= 53	41	104	148	68	150	109	733				
C. % liever 2J + 1M dan 1J + 2M											
Turkse vrouwen	79%	78	50	51	66	69	74	67	67	67	
n=144	59	176	62	59	162	102	791				
Marokkaanse vrouwen	66%	63	51	41	73	66	63	60	60	60	
n= 56	41	111	151	67	153	109	747				
D. % liever 3J dan 3M											
Turkse vrouwen	72%	60	46	41	62	73	68	61	61	61	
n=143	59	173	61	54	157	102	774				
Marokkaanse vrouwen	62%	59	47	42	75	59	66	58	58	58	
n= 53	37	110	148	65	150	108	729				
E. % accoord met "ook zonder kinderen kan vrouw gelukkig leven leiden"											
Turkse vrouwen	23%	19	33	52	27	20	13	26	26	26	
n=141	60	179	62	60	166	104	801				
Marokkaanse vrouwen	27%	35	38	56	17	16	14	29	29	29	
n= 56	45	124	157	75	164	121	811				

Bron: EWG; percentages zijn afgerond tot op de eenheid.

Tabel 3: Gepercipieerd nut van kinderen bij Turkse en Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen en Brussel (1991-93)

	Leeftijd (1) en verblijfsduur (2)							Alle vrouwen		
	0-9	10-14	17-29	15+	in B. geb.	0-14	30-34		40-49	15+
A. % keuze voor "kind maakt verantwoordelijk persoon + band man-vrouw hechter"										
Turkse vrouwen	65%	64	62	62	70	38	48	28	54	791
Marokkaanse vrouwen	48%	56	44	58	58	23	37	17	39	806
	n= 56	45	122	157	157	74	167	119	806	
<hr/>										
B. % keuze voor "kind is hulp huish. + zorg oude dag"										
Turkse vrouwen	4%	4	3	3	0	6	4	20	6	791
Marokkaanse vrouwen	9%	11	8	3	3	14	5	12	8	806
	n= 56	45	122	157	157	74	167	119	806	

Bron: EWG; percentages zijn afgerond tot op de eenheid.

Tabel 4: Indicatoren van gebruik van anticonceptie; Turkse en Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen en Brussel (1991-93)

	Leeftijd (1) en verblijfsduur (2)								Alle vrouwen
	0-9	10-14	15+	in B. geb.		0-14	15+	40-49	
A. % geen huidig gebruik anticonceptie (3)									
Turkse vrouwen	26%	18	27	36	21	18	46	28	28
	n=120	44	125	24	50	119	73	572	572
Marokkaanse vrouwen	17%	27	17	43	18	17	28	23	23
	n= 38	23	72	38	60	129	77	486	486
B. % huidig gebruik moderne methoden (4)									
Turkse vrouwen	71%	92	91	91	93	95	85	88	88
	n= 97	40	104	16	44	142	61	518	518
Marokkaanse vrouwen	94%	92	93	100	100	89	87	92	92
	n= 36	19	65	23	47	111	65	395	395
C. % anticonceptie negatief beoordeeld (5)									
Turkse vrouwen	12%	9	13	7	12	6	16	12	12
	n=145	55	160	28	59	169	106	752	752
Marokkaanse vrouwen	17%	15	7	11	21	22	30	20	20
	n= 51	30	86	44	67	149	100	585	585

Bron: EWG; percentages zijn afgerond tot op de eenheid.

(3) alleen gehuwde vrouwen die niet zwanger zijn of niet gesteriliseerd.

(4) alleen gehuwde vrouwen en gebruikers; moderne methoden = condoom, spiraaltje, pil, prikpil, sterilisatie man of vrouw.

(5) alleen ooit gehuwde vrouwen

Tabel 5: Indicatoren van nuptialiteit en partnerkeuze bij Turkse en Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen en Brussel (1991-93)

	Leeftijd (1) en verblijfsduur (2)							Alle vrouwen		
	0-9	10-14	17-29	15+	in B. geb.	0-14	30-39		15+	40+
A. % vrouwen 18+, gehuwd voor leeftijd 18										
Turkse vrouwen	37%	48	22	22	13	26	41	43	33	33
n=	146	61	186	63	7	60	167	104	816	816
Marokkaanse vrouwen	21%	27	16	16	7	25	37	39	25	25
n=	58	44	123	123	162	72	167	122	815	815
B. % vrouwen 20+, gehuwd voor leeftijd 20										
Turkse vrouwen	63%	71	57	57	28	49	71	64	60	60
n=	129	57	160	45	60	167	104	751	751	751
Marokkaanse vrouwen	54%	54	27	16	16	46	61	67	47	47
n=	53	40	104	107	107	72	167	122	732	732
C. % gehuwde vrouwen, kenden man minder dan 2 maand voor huwelijk										
Turkse vrouwen	37%	36	23	19	19	39	27	31	30	30
n=	128	53	146	28	57	159	105	704	704	704
Marokkaanse vrouwen	23%	31	21	16	16	45	34	43	34	34
n=	51	29	87	54	69	159	117	629	629	629
D. % geh. vrouwen, met huwelijk beslist door partners zelf (al dan niet parentale toestemming)										
Turkse vrouwen	18%	22	30	53	53	22	25	11	23	23
n=	143	55	159	28	59	166	106	746	746	746
Marokkaanse vrouwen	34%	20	48	57	57	16	33	14	29	29
n=	50	29	90	54	74	164	123	653	653	653

Tabel 5: vervolg

	Leeftijd (1) en verblijfsduur (2)							
	0-9	10-14	17-29	in B. geb.		30-39	40+	Alle vrouwen
(1)			15+			0-14	15+	
(2)								
E. % geh. vrouwen, huwelijk zonder instemming van vrouw te vragen								
Turkse vrouwen	13%	16	13	4	21	15	27	17
	n=143	55	159	28	59	166	106	746
Marokkaanse vrouwen	10%	14	5	4	14	13	12	12
	n= 50	29	90	54	74	164	123	653
F. % accoord "ouders regelen best huwelijk"								
Turkse vrouwen	24%	32	17	9	19	27	37	24
	n=145	61	180	63	59	168	104	809
Marokkaanse vrouwen	27%	26	12	7	31	22	33	22
	n= 56	41	123	163	74	159	117	800

Bron: EWG; percentages zijn afgerond tot op de eenheid.

Tabel 6: Decielen en kwartielen van de huwelijksleeftijd naar verblijfsduur; Turkse en Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen en Brussel (1991-93)

	Verblijfsduur					Totaal
	0-9	10-14	15-19	20+	in B. geb.	
<u>Turkse vrouwen</u>						
T1	16.2	16.0	16.0	16.1	17.6	16.1
Q1	17.3	17.0	17.4	17.4	19.4	17.4
Me	18.9	19.2	19.0	19.2	21.4	19.2
Q3	20.7	21.3	21.5	21.0	23.6	21.4
<u>Marokkaanse vrouwen</u>						
T1	17.1	15.3	16.0	15.8	18.6	16.3
Q1	18.4	17.5	17.5	17.5	20.4	18.0
Me	20.6	19.0	20.0	19.6	23.1	20.4
Q3	24.6	21.8	22.9	23.0	--	23.6

Bron: EWG; --: derde kwartiel nog niet bereikt.

T1 = eerste deciel, Q = kwartielen, Me = Mediaan.

Tabel 7: Percentage van gehuwde vrouwen in huishoudens met derde volwassene(n) andere dan echtgenoot/kinderen; Turkse en Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen en Brussel (1991-93)

	Leeftijd (1) en verblijfsduur (2)												
	0-9		10-14		15+		in B. geb.		30-39		40+		Alle vrouwen
Turkse vrouwen	48%	31	17	26	19	7	23	22	23	22	23	23	729
n=142		53	158	28	56	165		99					
Marokkaanse vrouwen	33%	17	17	28	10	7	14	8	10	8	14	14	584
n= 51		29	86	44	67	149		100					

Bron: EWG; percentages zijn afgerond tot op de eenheid.

Tabel 8: Indicatoren m.b.t. de man-vrouw verhoudingen; opinies van Turkse en Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen en Brussel

	Leeftijd (1) en verblijfsduur (2)								
	0-9	10-14	17-29	15+	in B. geb.	0-14	30-34	40-49	Alle vrouwen
A. % accoord met praten met onbekende mannen									
Turkse vrouwen	21%	18	33	48	29	35	26	30	30
Marokkaanse vrouwen	26%	34	50	65	25	35	25	39	39
	n= 56	45	121	160	74	167	120	812	
B. % accoord met niet terugtrekken bij bezoek vreemde mannen									
Turkse vrouwen	48%	49	67	76	36	57	31	53	53
Marokkaanse vrouwen	57%	54	68	83	50	66	51	63	63
	n= 56	45	122	162	72	167	121	817	
C. % accoord met geen hoofddoek buitenshuis									
Turkse vrouwen	30%	45	52	76	30	39	24	41	41
Marokkaanse vrouwen	56%	48	74	85	58	61	43	62	62
	n= 55	43	121	152	73	162	119	796	
D. % verkiest nieuwe inzichten boven traditie									
Turkse vrouwen	34%	33	34	42	38	28	23	32	32
Marokkaanse vrouwen	29%	33	38	49	37	26	30	34	34
	n= 55	45	124	158	72	162	118	803	

Bron: EWG; percentages zijn afgerond tot op de eenheid.

Tabel 9: Voorkeuren m.b.t. opvoedingswaarden; Turkse en Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen en Brussel (1991-93)

	Leeftijd (1) en verblijfsduur (2)											
	0-9		10-14		15+		in B. geb.		30-34		40-49	
A. % keuze jongens voor "goede manieren + gehoorz."												
Turkse vrouwen	46%	48	38	38	29	32	43	62	43	62	43	43
n=	143	61	181	63	60	167	105	810				
Marokkaanse vrouwen	44%	40	32	20	53	36	47	37	37	47	37	37
n=	57	45	124	161	75	169	122	824				
B. % keuze meisjes voor "goede manieren + gehoorz."												
Turkse vrouwen	57%	60	44	38	38	49	64	50	50	64	50	50
n=	144	61	181	63	60	167	105	810				
Marokkaanse vrouwen	43%	58	31	19	54	43	60	42	42	60	42	42
n=	57	45	124	163	75	169	122	826				
C. % keuze jongens "voor zichzelf denken + geïnteresseerd hoe & waarom der dingen"												
Turkse vrouwen	12%	6	16	12	12	22	8	12	12	7	12	12
n=	143	61	181	63	60	167	105	810				
Marokkaanse vrouwen	8%	10	16	22	7	7	5	11	11	5	11	11
n=	57	45	124	161	75	169	122	824				
D. % keuze meisjes "voor zichzelf denken + geïnteresseerd hoe & waarom der dingen"												
Turkse vrouwen	7%	4	13	12	22	7	4	9	9	4	9	9
n=	144	61	181	63	60	167	105	810				
Marokkaanse vrouwen	10%	10	13	22	9	10	6	12	12	6	12	12
n=	57	45	124	163	75	169	122	826				

Bron: EWG; percentages afgerond tot op de eenheid.

Tabel 10: Tewelkstelling van Turkse en Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen en Brussel (1991-93)

	Leeftijd (1) en verblijfsduur (2)							
	17-29		30-39		40-49		Alle vrouwen	
	0-9	10-14	15+	0-14	15+	15+		
A. % ooit tewerkgesteld								
Turkse vrouwen	14%	29	57	36	49	40	39	
n=144	60	179	61	59	162	102	796	
Marokkaanse vrouwen	17%	15	45	22	42	37	33	
n= 57	44	125	159	74	166	120	816	
B. % huidig tewerkgesteld								
Turkse vrouwen	13%	24	34	25	24	10	22	
n=144	60	179	61	59	162	102	796	
Marokkaanse vrouwen	12%	13	31	13	24	19	21	
n= 57	44	125	159	74	166	120	816	

Bron: EWG; percentages afgerond tot op de eenheid.

Tabel 11: Indicatoren m.b.t. bijgeloof, religieuze beleving en ritueel conformisme; Turkse en Marokkaanse vrouwen (1991-93)

	Leeftijd (1) en verblijfsduur (2)							Alle vrouwen
	17-29		30-39		40-49			
	0-9	10-14	15+	in B. geb.	0-14	15+		
A. % geloof in kwade oog, geesten, toverij								
Turkse vrouwen	55%	58	58	53	58	58	61	57
	n=127	48	160	54	147	95	710	710
Marokkaanse vrouwen	60%	55	42	43	64	73	102	58
	n= 50	36	110	126	57	132	102	674
B. % accoord "religie & gebed verschaffen troost"								
Turkse vrouwen	85%	80	80	67	90	87	98	85
	n=142	55	177	60	166	105	794	794
Marokkaanse vrouwen	86%	68	67	66	81	79	85	76
	n= 52	39	113	149	64	146	102	726
C. % echtgenoot moskeebezoek minstens 1x per week								
Turkse vrouwen	39%	42	38	32	58	46	57	45
	n=138	51	148	28	161	98	699	699
Marokkaanse vrouwen	22%	40	19	24	37	30	48	32
	n= 50	29	81	42	67	148	99	574
D. % accoord "invloed religie stijgt" + goedkeuring								
Turkse vrouwen	50%	42	38	36	61	62	65	51
	n=127	53	161	58	160	102	739	739
Marokkaanse vrouwen	40%	34	27	27	51	45	43	37
	n= 46	34	99	120	49	123	85	601
E. % accoord "invloed religie daalt" + afkeuring								
Turkse vrouwen	29%	28	30	32	14	12	17	23
	n=126	53	163	55	157	103	737	737
Marokkaanse vrouwen	19%	30	22	19	10	8	23	19
	n= 46	35	96	118	47	122	85	599

Tabel 11: vervolg

	Leeftijd (1) en verblijfsduur (2)									
	17-29		30-39		40-49		Alle vrouwen			
	0-9	10-14	15+	0-14	15+	15+	15+			
F. % kinderen naar Koranschool (5)										
Turkse vrouwen	30%	55	51	(20)	88	67	72	64		
Marokkaanse vrouwen	n= 27	35	42	(7)	46	153	84	408		
	(n= 6)	(64)	26	-	37	34	29	34		
		(9)	24	-	57	126	93	356		
G. % volgt Ramadan										
Turkse vrouwen	94%	97	93	90	97	93	98	94		
Marokkaanse vrouwen	n=141	60	179	61	56	165	105	810		
	98%	98	99	97	98	98	99	98		
	n= 57	45	121	158	75	169	122	854		

Bron: EWG; percentages afgerond tot op de eenheid.

(3) Turks: büyü, cinler, nazar; Arabisch: djinn, el aïne, sihr

(4) alleen huidige gehuwde respondenten & Moslim

(5) alleen huidige gehuwde respondenten & Moslim & met kinderen op schoolleeftijd